

6. Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. – 1987. – № 12. – С. 50; 7. Винниченко В. Щоденник. 1921-1925. – Т. 2. – Ред. Г. Костюк. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1983. – С. 64; 8. Цит. за: М. Жулинський Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 126; 9. Винниченко В. Щоденник. 1921-1925. – Т. 2. – Ред. Г. Костюк. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1983. – С. 284; 10. Там само. – С. 382; 11. Там само. – С. 657; 12. Винниченко В. Щоденник. 1911-1920. – Т. 1. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – С. 435; 13. Там само. – С. 249; 14. Донцов Д.В. Ленін // Літературно-науковий вісник. – 1924. – Т. 82(83). – С. 322-333; 15. Докл. див.: Музичко О.С. Рецепція постаті В. Леніна та ленінізму в ідейній спадщині Дмитра Донцова // Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Вип. 6. / Голова ред. кол. Г.І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 152-164; 16. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 27; 17. Єфремов С.О. Щоденник. 1923-1929/ За ред. Е.С. Соловей. – К.: Рада, 1997; 18. Там само. – С. 60-61; 19. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – 1926 – С. 39; 20. Липинський В. Архів. – Т. 7. – Листи О. Назарука до В. Липинського /Ред. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – С. 181-183; 21. Маланюк Є. До проблеми більшовизму // Маланюк Є. Книга спостережень. – Т. 2. – 1966, Торонто. – С. 166-167, 169; 22. Штепа П. Московство. – Дрогобич, 2005. – С. 255, 321; 23. Ленін В. // Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Т. 4. – Кн. 7. – Буенос-Айрес. – 1960. – С. 823-825; 24. Безансон А. Вказ. праця. – М., 1998. – С. 195-196; 25. Голубничий В. Ленін і ленінізм // ЕУ - Т. 4. - 1994. - С.1282-1284; 26. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 13; 27. Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 322; 28. Лисяк-Рудницький І. Французька і советська революції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 31; 29. Лисяк-Рудницький І. Обережно з утопіями // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 358; 30. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 61; 31. Кара-Мурза А.А., Поляков Л.В. Русские о большевизме. Опыт аналитической антологии. – СПб: РХГИ, 1999. – 440 с.

Ю.О. Ніколаєць

ВИСВІТЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Хрущовська «відлига» з її процесом реабілітації жертв сталінських репресій в СРСР призвела до появи нової генерації мислителів і творців, які критично оцінювали існуючу систему влади, прагнучи своїми діями вдосконалити її. В Україні опозиційна діяльність мала, крім того, національне забарвлення, оскільки аналіз становища УРСР у складі союзної держави, як правило, наводив на думку про повну політичну та економічну підпорядкованість республіки союзному уряду. А відтак опозиційна діяльність вітчизняної інтелігенції, спрямована на захист національних прав та прагнень українців, створювала певну загрозу для існування радянської держави. Поширення ідей, пов'язаних із захистом національних прав українців, викликало серйозне занепокоєння у керівництва країни. Тому про діяльність членів опозиційного руху вітчизняної інтелігенції у радянські часи практично не говорили, обмежуючись загальною критикою тих, кого розглядали як «українських буржуазних націоналістів». Тривала офіційна заборона дослідження різних аспектів діяльності членів опозиційного руху України у часи існування СРСР спричинила відсутність історичних, а, відповідно, й історіографічних досліджень цієї проблеми.

Останнім часом стали з'являтися публікації, присвячені висвітленню різних аспектів участі українців у опозиційному русі. Тому всучасний період виникає потреба історіографічного аналізу історичних досліджень, присвячених висвітленню участі українців у опозиційному русі, що дало б змогу визначити основні напрямки таких досліджень та оцінити здобуті в них результати, адже історіографічних праць з даної тематики до останнього часу практично не написано.

Сучасні вітчизняні науковці загалом висловлюють спільну думку щодо причин поживавлення опозиційного руху в Україні. Їх загальна позиція полягає в тому, що воно було викликане певним послабленням з боку тиску радянських органів. Причини послаблення цього тиску одні пов'язують більше зі смертю Сталіна, а інші із реформами Хрущова, оскільки смерть «вождя народів» автоматично не означала послаблення тиску режиму в умовах прагнення так званої «сталінської гвардії» до продовження керівництва країною колишніми методами. З іншого боку, видається досить проблематичним, щоб така особа-реформатор як М.С. Хрущов могла б здійснити подібні реформи за життя диктатора. Частина науковців вважають, що надія на лібералізацію радянського режиму з'явилася вже після смерті Й.В. Сталіна. А власне поживавлення опозиційного руху розглядалося як реакція «знизу» на події «на горі».¹ В.П. Шевчук та М.Г. Тараненко вказували, що вже після його

.....
смерті Сталіна в різних регіонах України виникли нелегальні групи, учасники яких за допомогою листів, заяв, маніфестів висловлювали свої сподівання на демократизацію суспільного життя.²

Частина науковців більш схильна вважати, що саме реформи М.С. Хрущова спричинили пошквалювання опозиційного руху. В. Баран та В. Даниленко пов'язували появу шістдесятників із лібералізацією суспільного і культурного життя, внаслідок чого для радянського суспільства стали доступнішими гуманістичні цінності західної культури, під впливом яких серед інтелігенції викристалізувалося критичне ставлення до дійсності.³ В.А. Гриневиц, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко висловлювали думку, що, маючи в своєму активі вищий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе більш вільним і незалежним, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки «старшого брата» і органічно влити в контекст світової культури.⁴

Оцінюючи наслідки проведення XX з'їзду партії стосовно його впливу на поширення опозиційного руху в країні, В.Литвин вказував, що після нього учасники національно-визвольного руху, які повністю або частково відбули свій строк чи перебували на поселенні у віддалених регіонах СРСР, дістали можливість повернутися на батьківщину. Причому, значну частину з 40 тис. осіб, що повернулися в Україну, репресії не зламали і вони були готові за сприятливих обставин розпочати боротьбу.⁵ З іншого боку В. Литвин, розрізняючи шістдесятників, як діячів культурницького руху, та дисидентів, як людей, що заявляли про свою незгоду з радянською системою і рішучість боротися з нею легальними методами, вважав опозиціонерів частиною радянського суспільства, вихованою за його законами. Він наголошував, що опозиційна діяльність стала можливою тільки після XX з'їзду КПРС, а раніше вона не мала жодних шансів на існування.⁶

Деякий інший акцент щодо причин активізації українського опозиційного руху міститься у роботі В.Кафарського. Він вказує, що хрущовська «відлига» принесла надії і водночас породила розчарування у творчих колах української інтелігенції, оскільки процес демократизації і оновлення суспільства відбувався непослідовно. Саме незавершеність реформ породила, на його думку, опозиційний рух, представники якого прагнули до більш радикальних змін у суспільстві.⁷

Розчарування хрущовськими реформами, як причина появи опозиціонерів, визначалася у праці Ю.Данилюка і О.Бажана. Вони вважали, що невдачі у реформуванні економіки, відсутність будь-якої гнучкості у зовнішній політиці СРСР, грубість і безцеремонність прагнень вищого керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства, ідеологічно заангажовані твердження про розв'язання в Радянському Союзі національного питання, здійснення обґрунтування єдиної спільності «радянського народу» на тлі розгулу російського великодержавницького шовінізму, насильницька русифікація союзних республік, штучне звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатотисячолітніх традицій народів, що входили до складу СРСР, та прагнення радянського керівництва, розколовши інтелігенцію, перетворити її на слухняний інструмент власної політики призвели у кінцевому рахунку до нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруженості серед усіх прошарків населення.⁸

Розбіжності існують і у питанні щодо визначення того, наскільки радикальними були надії представників опозиційного руху України в умовах послаблення тоталітарного тиску держави. З одного боку, частина науковців висловлювала впевненість, що надії учасників руху обмежувалися успіхом культурницької діяльності, а інші – наголошували на політичних вимогах опозиціонерів. Так Ю.Д. Зайцев висловлював думку, що смерть Й.В. Сталіна та розвінчання його культу особи не лише виявило антигуманну суть тоталітаризму, а й посіяло в душі передових людей того часу сумнів у соціальній вартості побудованого в СРСР ладу, історичній цінності теорії, що його обґрунтовує, і прогресивній ролі партії як носія цієї теорії.⁹

В.П. Шевчук і М.Г. Тараненко наголошували, що громадськість України все більше усвідомлювала необхідність існування власної держави, спроможної захистити націю від геноциду, зберегти генофонд українського народу. А вже після смерті Й.В. Сталіна в українському суспільстві з'являються надії на зміну політичного режиму.¹⁰

В.Кафарський наголошував, на тому, що оскільки становище республіки після хрущовських реформ істотно не змінилося, то це змушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету, розширення прав людини в СРСР.¹¹ В.П. Шевчук та М.Г. Тараненко вважали, що головною метою дисидентів було використання Україною свого конституційного права на вихід з СРСР, де вона була позбавлена свого суверенітету, права політичних та економічних відносин з іншими державами, а все суспільне життя було зрусифіковане.¹² Б.Д. Лановик та М.В. Лазарович вказували, що опозиціонери боролися «за національну свободу».¹³

Більш поміркованими були судження Ю. Данилюка та О. Бажана, які вважали, що друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання М.С. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного й гуманного суспільства. Розтривожене рішеннями ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму.¹⁴

Частина сучасних істориків вважає, що представники опозиційного руху не були в опозиції до існуючого ладу у повному розумінні, не боролися з радянським ладом, а прагнули лише оновити його через впровадження реформ. Серед них була популярна теза «соціалізм з людським обличчям». Вони щиро вірили в те, що радянський і західноєвропейський соціалізм – це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати за допомогою реформ людське обличчя.¹⁵ Тобто мова йде не про прагнення до створення незалежної Української держави, а про певні пом'якшення існуючого політичного режиму щодо українців. Подібної думки притримується і В. Баран, вважаючи, що реформи Хрущова, які розширили права союзних республік, не зачіпали основ унітарної радянської держави, а про якусь федерацію вільних і рівних партнерів годі було мріяти.¹⁶ В іншій своїй праці В. Баран писав, що на зламі 50-60-х років накреслився принципово новий поворот у розвитку українського руху опору до мирних, легальних методів боротьби за національну незалежність.¹⁷ В. Баран вказував, що дисидентство сформувалося під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразки масового національного руху в західних областях України, яка показала безперспективність збройних методів боротьби в тоталітарній державі; по-друге, обмеженої лібералізації тоталітарного режиму, що відкрила надію на можливість поступового реформування діючої системи.¹⁸

В основному у працях вітчизняних дослідників опозиційна діяльність інтелігенції в роки хрущовської «відлиги» поділяється на два етапи. Першим прийнято вважати культурницьку діяльність тих, кого вважали шістдесятниками. Другим етапом вважається боротьба дисидентів із появою та поширенням в їхньому середовищі політичних гасел та вимог. Але в УРСР поруч із боротьбою за дотримання в СРСР прав і свобод людини (цей напрямок отримав назву «правозахисний») дисиденти, як виразники протесту проти політики радянського уряду в національному питанні, вимагали розширення прав республіки, а частина з них навіть вела мову про вихід УРСР зі складу Радянського Союзу. Вітчизняні дослідники сходяться на спільній думці щодо визначення напрямків опозиційного руху. Так Ю. Д. Зайцев виділяє три напрямки: 1) правозахисний, або демократичний рух; 2) релігійне дисидентство, зокрема боротьба за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект; 3) національно орієнтоване дисидентство, часто поєднане з обома попередніми напрямками і найбільш поширене в Україні.¹⁹

В. П. Шевчук та М. Г. Тараненко розрізняють відкриту і підпільну боротьбу опозиціонерів, наголошуючи, що на офіційному рівні дисиденти 50-х років вимагали в основному реабілітації невинно засуджених діячів культури і мистецтва, колишніх політичних діячів України, протестували проти утисків творчої інтелігенції, а підпільно намагалися поширювати свої погляди шляхом використання «самвидаву».²⁰ В. Кафарський, відкидаючи твердження науковців, які таврували опозиціонерів 1960-х років як «буржуазних націоналістів», вказував, що більшістю з них були люди середнього віку (30-40 років), які народилися, виховувалися і здобули освіту вже за часів панування радянської системи.²¹

Розбіжності між позиціями вітчизняних науковців полягають насамперед в оцінці наслідків та значення діяльності представників опозиції та визначення періодизації опозиційного руху. Найбільш виважений варіант періодизації опозиційного руху запропонував В. Баран, який поділив його на два етапи: 1) з кінця 1950-х до середини 60-х років, коли ще відчувався значний вплив повстанського руху ОУН-УПА і в той же час накреслився перехід до легальних, конституційних методів боротьби; 2) з середини 60-х – до початку 70-х років, коли прокотилась перша хвиля масових арештів у республіці і кристалізувались нові форми протесту – петиційні кампанії, самвидавна діяльність, продовжились спроби організованого опору.²² Новим етапом опозиційного руху в Україні називав діяльність дисидентів С. В. Кульчицький, наголошуючи, що користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали по можливості поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності.²³ Поруч з іншими існує думка, що опозиційний рух у СРСР в добу М. С. Хрущова був за своєю суттю швидше явищем літературним, аніж політичним. А свого розмаху він набрав завдяки тиску каральних органів, на який учасники руху відповідали адекватно.²⁴ До речі,

.....
такі судження розповсюджені у працях сучасних російських науковців. Однак ця позиція не враховує прагнення частини українських діячів, які бажали легальними методами домогтися виходу України зі складу СРСР.

У середовищі вітчизняних науковців суперечки тривають стосовно того, наскільки масовим був опозиційний рух і яких результатів вдалося досягнути. Виходячи з політологічного визначення суспільно-політичного руху, ним називають стихійну діяльність великої кількості людей, спрямовану на досягнення певної чітко визначеної мети, після чого рух або розпадається, або, якщо засобами руху мети досягнути не вдається, перетворюється на більш організоване суспільно-політичне утворення, як правило, – на політичну партію. Тож частина дослідників, ставить завдання визначити чисельність учасників дисидентського руху.

Вказуючи на некоректність постановки питання про численність дисидентів, Ю.Д. Зайцев зазначав, що дослідник української історії з Канади Богдан Кравченко склав список дисидентів 1960-1972 рр., у якому налічувалося 975 осіб, і в цілому більшість авторів притримуються думки, що дисидентів було близько тисячі чоловік, які репрезентували інтереси всіх регіонів України.²⁵

Оцінюючи діяльність членів опозиційного руху, Б.Д. Лановик та М.В. Лазарович називали його появу чи не найважливішою подією суспільно-політичного життя періоду «відлиги».²⁶ На думку В.К. Барана, висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала все більше занепокоєння у частини керівників.²⁷ В.Кафарський вказував, що українське дисидентство було не лише новим виявом суспільної непокори та громадянського протесту проти правлячого режиму, але й черговим етапом розвитку українського національного руху. За своєю внутрішньою суттю воно стало складним соціальним феноменом, який поєднував у собі різні ідеологічні напрямки та різні вияви непокори – від морального несприйняття радянських порядків до політичної боротьби за владу шляхом створення таємних організацій.²⁸

Ю.З. Данилюк та О.Г. Бажан, автори однієї із найбільш ґрунтовних праць, присвячених діяльності опозиційних сил в Україні впродовж 50-х – 80-х років ХХ ст., вказували, що, окрім представників інтелігенції, джерелом соціальної напруги у досліджуваний період залишалося село, незадоволене реформами М.С. Хрущова у сільському господарстві, а також робітники, незадоволені насамперед серйозними прорахунками у сфері економічної політики, поступовим зубожінням трудівників промислових, будівельних і транспортних підприємств.²⁹

Загалом високо оцінюючи діяльність опозиціонерів, їхній патріотизм та самопожертву, сучасні вітчизняні дослідники неоднаково визначають здобуті результати. Частина з них вважає, що вплив учасників опозиційного руху на суспільство був обмеженим завдяки діяльності репресивно-карального апарату та широкого проведення відповідної ідеологічної роботи партією. Інші наголошують, що рух мав велике значення для подальшого розгортання національного руху українців.

Існують публікації вітчизняних авторів, у яких висвітлюється життєвий шлях найбільш відомих діячів опозиційного руху. Так короткі біографії П.Г. Григоренка, Л.Г. Лук'яненка, А.О. Горської, В.С. Стуса, Є.О. Сверстюка, В.А. Симоненка, І.О. Світличного, Л.В. Костенко, В.М. Чорновола, І.М. Дзюби, Ю.В. Бадзьо та Л.С. Танюка вміщені у збірнику «Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети», загальна редакція якої належить доктору юридичних наук, професору М.І.Панову.³⁰ Методи проведення політичних репресій проти інакомислячих вивчав І.Винниченко, який висвітлював у першу чергу проведення репресій проти тих, хто боровся з владою, перебуваючи у підпіллі.³¹ Важливі узагальнення містяться у працях Б. Кравченка та А. Русначенка³², де розкриваються важливі аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму.

Загалом найменше вітчизняними істориками досліджено власне не діяльність учасників опозиційного руху, а її вплив на широкі верстви населення в Україні, адже думки поділилися досить полярно: від судження, що діяльність обмеженої кількості дисидентів не мала істотного впливу на суспільно-політичне життя, і до думки, що вона була черговим етапом національного руху і спричинила його посилення вже у період правління Л.І. Брежнєва. Крім того, потребує уточнення, те наскільки поширеним було прагнення до створення національної держави у середовищі опозиціонерів. У перспективних історіографічних дослідженнях варто було б з сучасних позицій проаналізувати історичні роботи, в яких висвітлювалися різні аспекти боротьби радянського уряду проти українського національного руху у період «відлиги».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 3-4;
2. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 417; 3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 123; 4. Гриневич В.А., В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.С.Лисенко Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3-х томах. – Т. 2. – К., 2004. – С. 501; 5. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965 рр.). – К., 2004. – С. 176; 6. Там само, С. 181; 7. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 614; 8. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16-17; 9. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196; 10. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 417;
11. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 614;
12. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 419; 13. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 566; 14. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16; 15. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 403; 16. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 4; 17. Баран В. Україна в добу Хрущова / Політична історія України ХХ століття. – В 6-ти томах. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). – К., 2003. – С. 140-141; 18. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 135-136; 19. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196-197; 20. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 418;
21. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 616;
22. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 136; 23. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С. 93; 24. Дисиденти о диссидентстве // Знамя. – 1997. – № 9. – С. 165;
25. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 200; 26. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 566; 27. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 18-19; 28. Кафарський В. Комунізм і український національно – визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 617; 29. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.. ХХ ст. – К., 2000. – С. 35; 30. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – Кн. 1. – К., 2002. – С.436-469; 31. Див.: Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 86-87; 32. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.